

Obavljeno kao: „Istraživanja socijalne isključenosti – empirijska analiza socijalne isključenosti“ /koautor: T. Matković/, u N. Starc, L. Ofak i Šelo Šabić, S. /ur./ Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost. Zagreb: UNDP, 2006.

Teo Matković
Aleksandar Štulhofer

SOCIJALNA ISKLJUČENOST U HRVATSKOJ – EMPIRIJSKA ANALIZA

O čemu, dakle, govorimo kada govorimo o socijalnoj isključenosti (SI)? Je li riječ o novom, pomodnom, nazivu iza kojeg stoji stari sadržaj, "prepakirana" teorija siromaštva, ili je, doista, riječ o originalnom razumijevanju društvenih nejednakosti koje otvara nove mogućnosti njihova smanjivanja? Ovdje ćemo empirijski testirati temeljne pretpostavke socijalne isključenosti te primjenjivost koncepta u hrvatskome kontekstu. Najprije ćemo ispitati mogućnosti metodološki uvjerljivog i teorijski održivog *mjerenja* SI. Konstrukcijom valjanih istraživačkih instrumenata nastojat ćemo pridonijeti raspravi o korisnosti koncepcije SI. Zatim ćemo analizirati čimbenike SI na temelju nacionalnog istraživanja čime želimo pripomoći praktičnom hvatanju ukoštac s društvenim nejednakostima ovdje i sada. U svjetlu nalaza o naglom i velikom porastu društvenih nejednakosti u svim tranzicijskim zemljama (Bičanić i Franičević, 2005.), taj "pragmatični" cilj držimo iznimno važnim.

Socijalnu isključenost valja razumjeti kao *razmjerno trajnu, višestruko uvjetovanu i višedimenzionalnu depriviranost (prikraćenost) pojedinca*. Što to znači? Prvo, da isključeni ne sudjeluju u raspodjeli društvenih dobara koja određujemo kao kombinaciju institucionalnih (mogućnost školovanja, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama), kulturnih (oblikovanje identiteta, konzumiranje kulturnih proizvoda), socioekonomskih (zaposlenost, kupovna moć) i interpersonalnih resursa (razmjena emocija). Drugo, da to nesudjelovanje nije privremeno, već ima obilježja trajnog stanja (*izlaz* iz nepovoljne situacije nije lako dostupan). I treće, da nesudjelovanje u raspodjeli društvenih dobara *nije nužno* posljedica osobnih nedostataka isključenih, njihove lijenosti, nesposobnosti ili drugih mana. Isključenost je najčešće uzrokovana strukturalnim čimbenicima ili, preciznije, institucionaliziranim nejednakostima poput nejednakih obrazovnih mogućnosti.

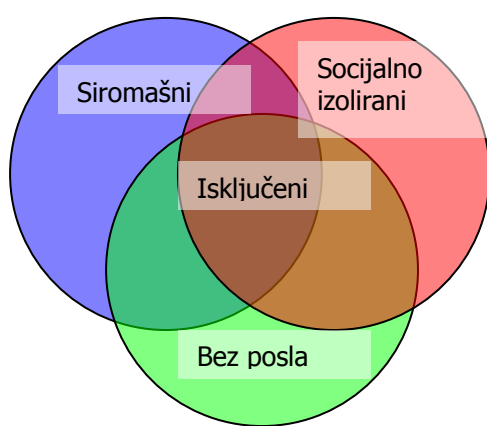
Posljednja karakteristika SI, njezina višedimenzionalnost (Barnes, 2002.), opisuje isključene kao one koji su pogođeni višestrukim "životnim nesrećama". Na primjer, kad osoba koja izgubi posao ujedno izgubi i cjelokupnu prijateljsku/poznaničku mrežu. Gubitak emocionalne potpore i (neformalnog) izvora informacija o mogućnostima ponovnog zapošljavanja, uz sve veća financijska ograničenja, smanjuju vjerojatnost izlaska iz novonastalog stanja više nego gubitak posla sam po sebi.

To je, prema našem sudu, temeljna razlika između SI i prijašnjih poimanja društvenih nejednakosti. Premda i neke teorije "novog siromaštva" uključuju ideju višestruke prikraćenosti (Šućur, 2001., Kronauer 1998.), koncepcija SI taj oblik postavlja u prvi plan. U tom smislu, naš se pristup mjerenju SI temelji na pretpostavci o povezanosti triju *prostorâ* prikraćenosti – radnog (nezaposlenost i nesudjelovanje na tržištu rada), ekonomskog (siromaštvo) i sociokulturnog prostora (socijalna izoliranost). Lako je uočiti razlog za izbor

baš tih prostora. Pojava svake od njih, kako u akademskoj literaturi¹ tako i u svakodnevnom iskustvu, predočava se kao dramatičan rez u životu pogođene osobe (nakon kojeg *više ništa nije isto*), a često i kao osobna tragedija.²

U nastavku, SI pristupamo kao *presjeku* prostorâ prikraćenosti (usp. sliku 1). Preciznije, osobu smatramo isključenom ako istodobno prebiva u sva tri prostora, dakle ako je i siromašna i socijalno izolirana i bez posla. Premda, samo za sebe, svako od tih stanja bitno otežava život, prikraćujući pojedinca radno, ekonomski ili sociokulturno, njihova kombinacija produbljuje pogođenost i otežava izlazak iz takvoga stanja, povećavajući rizik potonuća u potpunu socijalnu isključenost.

Slika 1. **Dimenzije (prostori) prikraćenosti i socijalna isključenost**

Veza među dimenzijama prikraćenosti odgovorna za SI počiva na isprepletenosti gospodarskih, društvenih i kulturnih resursa kojima se svakodnevno koristimo. Pođimo od radne prikraćenosti, to jest nezaposlenosti. Ona izravno povećava rizik siromaštva (Šverko i sur., 2004, Gallie et. al, 2003.), a često ima i negativan utjecaj na društveni život pogođene osobe. Katkad izravno, gubljenjem kontakta s prijateljima/poznancima iz profesionalnog kruga, a katkad neizravno, zbog financijskih teškoća³ i negativnih psiholoških stanja (sve do depresije) koje prate gubitak profesionalnog identiteta i pad statusa (Gallie, 1999.). Siromaštvo, pak, smanjuje vjerojatnost zapošljavanja, ponajprije ograničenošću (materijalnih, kulturnih i interpersonalnih) resursa kojima siromašni raspolažu⁴, a nerijetko produbljuje i socijalnu izoliranost, osobito u većim urbanim sredinama (White, 1991.). Socijalna izolacija, kao što je već napomenuto, može biti velika prepreka zapošljavanju i izlasku iz kruga siromaštva (Barbieri et al., 2000.). Razlozi mogu biti višestruki, od nedostatka informacija (osobito onih koje se prenose neformalnim kanalima) i

¹ Gallie i suradnici (2003.) su se pri analizi velike europske longitudinalne studije (European Community Household Panel Survey) kao temeljnim pokazateljima isključenosti koristili upravo nezaposlenošću, siromaštvom i socijalnom izolacijom (Gallie i sur., 2003.).

² To je osobito slučaj s posljedicama visoke razine nezaposlenosti u zemljama postkomunističke tranzicije (Bičanić i Franičević, 2005.).

³ Uobičajeni godišnji odlazak na skijanje ili ljetni odmor s prijateljima, odnosno tjedna ili mjesečna zajednička večera u restoranu, koji gotovo ritualno učvršćuju socijalne veze, mogu postati neizvedivi u otežanim financijskim okolnostima nakon gubitka posla.

⁴ Siromašne osobe često ne raspolažu kulturnim kapitalom potrebnim, primjerice, za pisanje životopisa, da ne govorimo o financijskim resursima koji su često nužni za uvjerljivo predstavljanje vlastite profesionalnosti na razgovoru s mogućim poslodavcem.

nepristupačnosti sustava "veza i poznanstava", do nemogućnosti posudbe sredstava potrebnih za pokretanje samozapošljavanja, odnosno pribavljanja dobrih preporuka. Sažeto, tri ključna prostora prikraćenosti – nezaposlenost, siromaštvo i izolacija – generiraju i reproduciraju jedna drugu, a time i SI.

1. Metodologija

U prosincu 2003. godine, u sklopu međunarodnog projekta *Istraživanje vrijednosti u jugoistočnoj Europi* proveli smo istraživanje na uzorku od 2500 stanovnika Republike Hrvatske starijih od 20 godina (N = 2500).⁵ Istraživanje se temeljilo na dva upitnika (A i B), od kojih je svaki proveden na 1250 ispitanika. Upitnici su sadržavali oko 70% zajedničkih pitanja. Podaci su prikupljeni na višestapnom stratificiranom uzorku, izrađenom na temelju *rezultata popisa stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.* Državnog zavoda za statistiku. Uzorak je bio stratificiran prema županijama (21) i veličini naselja (4 kategorije). Podaci su prikupljeni metodom osobnog intervjua u ispitanikovu kućanstvu. U istraživanju je sudjelovalo oko 170 anketara, a intervju je u prosjeku trajao sat vremena.

Ispitivanja raširenosti i odrednica SI proveli smo na temelju pitanja obuhvaćenih upitnikom A. U analizama koje slijede rabili smo smanjeni uzorak (N = 485), koji obuhvaća samo radno sposobne ispitanike, to jest one koji su završili školovanje, a još nisu umirovljeni ili stariji od 65 godina.

S obzirom na taj kriterij, mlade na školovanju i starije osobe morali smo izostaviti iz analiza, premda je ranjivost i jednih i drugih prepoznata kao problem i u Hrvatskoj (World Bank, 2000.; Šućur, 2001.; ***, 2005.)⁶. Nadalje, uzorak nije konstruiran na način da bi se mogla po ovim kriterijima na pouzdan način ustanoviti regionalna rasprostranjenost društvene isključenosti, odnosno rizik društvene isključenosti etničkih manjina, migranata, osoba s posebnim potrebama, deinstitucionaliziranih i drugih riziku izloženih grupa koje su malobrojne u populaciji.

Drugo ozbiljno ograničenje ovog istraživanja predstavlja to da, obzirom da je ono obuhvaćalo tek snimku trenutnog stanja ispitanika i njihovih kućanstava, ovom analizom nismo bili u stanju mjeriti dinamiku socijalne isključenosti, odnosno trajnosti stanja (isključenosti ili uključenosti) u kojemu smo zatekli ispitanike.

Ekonomsku prikraćenost (siromaštvo) analizirali smo na razini kućanstva, to jest združenih prihoda osoba koje u njemu žive. Kao pokazatelj je poslužila tzv. standardna relativna linija siromaštva, to jest iznos ukupnog prihoda kućanstva koji je potrebno imati da bi kućanstvo prešlo rub siromaštva. Prema anketi o potrošnji kućanstva, relativna je linija siromaštva u 2002. godini iznosila 16.810 kn za samačko kućanstvo.⁷ Ako je riječ o kućanstvu koje ima više od jednoga člana, taj se granični iznos prema OECD-ovoj metodologiji povećava za 50% po svakome članu starijem od 14 godina, odnosno za 30% za svako dijete mlađe od 14 godina⁸. S obzirom na to da je prihod kućanstva u našem

⁵ Istraživanje je financirao *Research Council of Norway*.

⁶ Socijalna isključenost nesamostalnih osoba realan je fenomen, ali su obilježja i uzroci njihove isključenosti različiti, što zahtijeva zaseban analitički pristup. S obzirom na to da smo ovdje pristupili drugačije, umirovljenike smo, radi ilustracije njihove ranjivosti, naknadno uključili u poredbenu analizu razine prikraćenosti (usp. grafikon 1).

⁷ U pitanju je 60% medijana tzv. ekvivalentnog dohotka svih kućanstava. Taj iznos ne uključuje dohodak u naturi, koji u našem istraživanju nije mjereno. Taj je dohodak važan prinos životnom standardu ruralnih kućanstava koja se bave i poljodjelstvom.

⁸ Tako na primjer prag siromaštva za kućanstvo u kojem žive dva roditelja i dvoje djece mlađe od 14 godina iznosi 210 % od praga siromaštva za jednočlano kućanstvo, to jest 35.300 kn na godinu.

istraživanju bio određen razredima (njih 17), a ne točnom visinom prihoda, u skupinu siromašnih uvrstili smo (i) sva kućanstva s prihodom čiji raspon uključuje graničnu vrijednost.

Radnu prikraćenost odredili smo kao nesudjelovanje u svijetu rada, što uključuje nezaposlene, bez obzira na to traže li aktivno posao ili ne⁹ i gospodarski neaktivne, a radno sposobne ispitanike.¹⁰ Zašto smo uključili potonje? Prvo, zaposlenost je način postizanja (financijske) neovisnosti, razvoja osobnih vještina (Gallie, 2004.) i ostvarivanja društvenih kontakata, iz čega su gospodarski neaktivne osobe isključene u jednakoj ili približno jednakoj mjeri kao nezaposleni. Drugo, kućanstva s neaktivnim članovima ranjivija su od onih u kojima su odrasli članovi radno aktivni, osobito kada je riječ o kućanstvima sa samo jednim zaposlenim. Takva su kućanstva puno osjetljivija na gubitak posla jer na taj način ostaju bez ikakvih prihoda.

Sociokulturnu prikraćenost odredili smo kao nesudjelovanje u radu klubova, udruga, religijskih organizacija, političkih stranaka i ostalih udruženja civilnog društva, odnosno kao izostanak društvene participacije.¹¹ Imajući u vidu da naš pokazatelj ne dokazuje da je ispitanik socijalno *izoliran* (netko, primjerice, može imati intenzivan društveni život, a da nije član bilo kakve udruge), već samo *neumrežen* (što samo u nekim okolnostima povećava vjerojatnost izolacije) takvim mjerenjem nužno precjenjujemo stvaran broj izoliranih. Kako bismo ublažili opisanu nepreciznost – koja proizlazi iz činjenice da podaci kojima se koristimo ne sadržavaju preciznije pokazatelje intenziteta obiteljskih i prijateljskih socijalnih kontakata – na ovaj način mjerenu neumreženost uzimamo kao faktor rizika *isključivo* ako je povezana s radnom i/ili gospodarskom prikraćenošću. Dakle, ne kao rizični faktor po sebi. Naime, neumreženost tek u slučaju siromaštva i nesudjelovanja u svijetu rada doista povećava vjerojatnost socijalne izolacije, poglavito nemogućnošću korištenja formalnih i neformalnih resursa, pomoći i potpore koje angažman u sferi civilnog društva podrazumijeva.

2. Prostori prikraćenosti i raširenost socijalne isključenosti

Prema očekivanju, tri čimbenika rizika socijalne isključenosti nisu podjednako zastupljena u našem uzorku. No, počnimo s ispitanicima koji nisu niti radno niti ekonomski prikraćeni; dakle sa ženama i muškarcima koji su u većoj ili manjoj mjeri uključeni u društvene tokove. Oni čine najveću skupinu u uzorku ili 61% (n = 296) ukupnog broja analiziranih slučajeva (usp. sliku 2). Kada je riječ o radno prikraćenim ispitanicima, u uzorku ih je 34% (n = 165) – 15% nezaposlenih (n=71), te 19% (n = 94) izvan tržišta rada (kućanice i osobe koji ne traže posao). Skupina ekonomski prikraćenih, to jest siromašnih, obuhvaća 19% (n = 94) ispitanika.¹²

Što je s ispitanicima koji su, prema našoj definiciji, socijalno isključeni? Ta skupina čini 10% (n = 47) uzorka. Rečeno na drugi način, *svaki deseti radno sposobni ispitanik*

⁹ Među nezaposlenima obično razlikujemo privremeno i trajno nezaposlene, pri čemu potonje definiramo kao osobe nezaposlene dulje od godinu dana. Važno je razlikovati i tzv. *obeshrabrene nezaposlene*, one koji su odustali od traženja posla, ali za sebe i dalje tvrde da su nezaposleni.

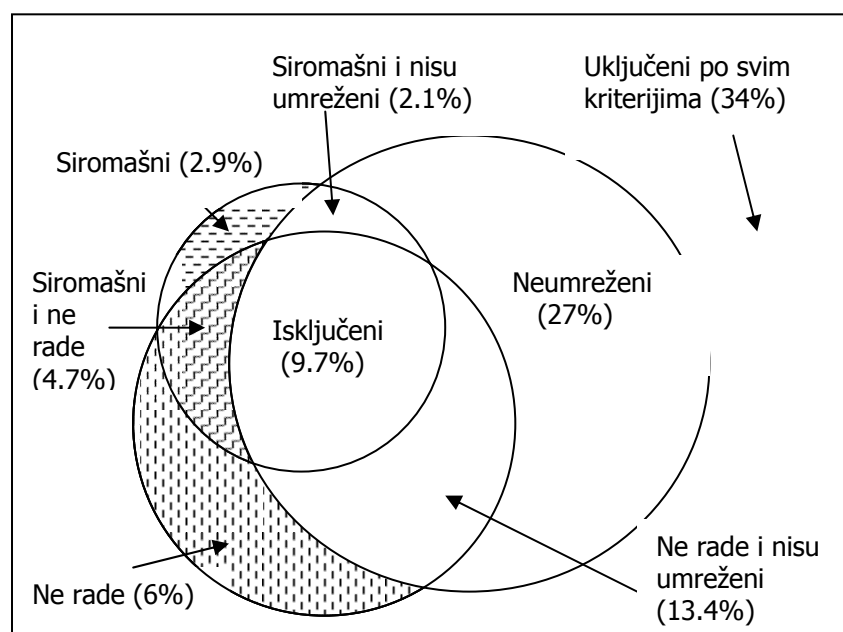
¹⁰ U našem istraživanju potonju skupinu čine kućanice i obeshrabreni nezaposleni.

¹¹ Identično operacionaliziran, izostanak je društvene participacije – odnosno *tercijarne socijalnosti* (Gallie, Paugam i Jacobs, 2003.) – bio jedan od pokazatelja socijalne isključenosti i u velikoj europskoj panel-studiji o potrošnji kućanstava (*European Community Household Panel Survey*; usp. Barnes, 2002.: 21) provedenoj 1994. godine.

¹² Anketom o potrošnji kućanstava za 2003. godinu, istim je kriterijem ustanovljena stopa rizika od siromaštva od 18.9% (Državni zavod za statistiku, 2004.).

iskazuje temeljna obilježja socijalne isključenosti. Udio isključenih među radno sposobnim stanovništvom nešto je veći od nedavne procjene udjela populacije RH koja se nalazi ispod apsolutne linije siromaštva (8,4% u 1998. godini; prema Šućuru, 2001.)¹³. To nije neočekivano imamo li u vidu višedimenzionalnost SI, odnosno činjenicu da među socijalno isključenima ima i onih koji nisu izrazito siromašni, ali su prikraćeni i u ostala dva prostora.

Slika 2. Raširenost ekonomske i radne prikraćenosti, ranjivosti i socijalne isključenosti (SI)*

Kao što pretpostavlja teorijski model SI, a slika 2. jasno ocrta, tri su prostora prikraćenosti povezana. Najsnažnija je, prema očekivanju, povezanost siromaštva i nezaposlenosti/gospodarske neaktivnosti ($\Phi = 0.42$; $p < 0.001$).¹⁴ Kako bismo dodatno potvrdili valjanost koncepta SI, u sljedećem koraku ispitujemo razlike u razini blagostanja između uključenih, prikraćenih (radno ili ekonomski) i socijalno isključenih.

3. Koliko su *isključeni* doista isključeni?

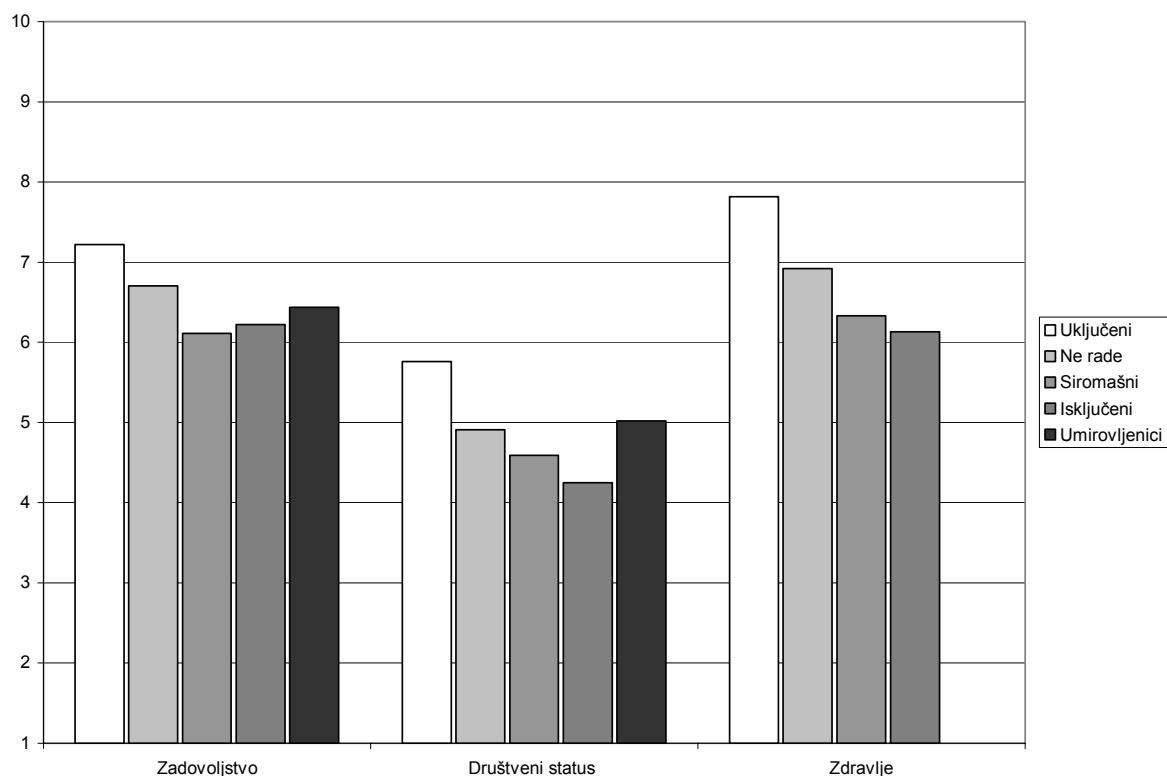
Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri socijalno isključeni u težem položaju od ispitanika koji nisu isključeni. Ako je idejna koncepcija SI valjana, socijalno isključeni morali bi biti izloženi težim društvenim nedaćama ne samo od socijalno uključenih već i od ispitanika koji su ekonomski ili radno prikraćeni. Grafikon 1. predočava rezultate takve usporedbe kvalitete življenja pet skupina ispitanika: uključenih, radno i ekonomski prikraćenih isključenih, te

¹³ Istraživanje na kojem se ovaj broj temelji nije obuhvaćalo mahom devastirane i nerazvijene krajeve Dalmatinske zagore i istočne Slavonije. Uključivanjem tih krajeva procjenjuje se da bi udio populacije koji živi ispod apsolutne stope siromaštva porastao na oko 10%.

¹⁴ Radno neaktivni češće su neumreženi od radno aktivnih ($\phi = 0.23$; $p < 0.001$, što se ne može reći i za siromašne, koji nisu znatno manje umreženi od nesiromašnih ($p = 0.09$). Na slabo izraženu vezu između pokazatelja socijalne izoliranosti i ostalih dimenzija isključenosti upućuju i druga istraživanja (Gallie, Paugam i Jacobs, 2003.; Heady i Room, 2002.).

skupine umirovljenika. Kao pokazatelje kvalitete življenja rabili smo zadovoljstvo životom te samoprocjenu zdravstvenog i društvenog statusa.

Grafikon 1. Prosječne vrijednosti uključenih, prikraćenih, socijalno isključenih i umirovljenika¹⁵ na temeljnim pokazateljima samoprocjene kvalitete življenja. Vrijednosti standardizirane na skali 1 (najniža procjena) do 10 (najviša procjena)¹⁶

Rezultati potvrđuju pretpostavku o socijalno isključenima kao osobama na društvenom "dnu". U našem uzorku, upravo tu skupinu obilježava najmanja kvaliteta življenja, odnosno najnepovoljniji društveni položaj. *Isključeni, uz siromašne, iskazuju najmanje zadovoljstvo.* Također, isključene obilježava najniža samoprocjena društvenog statusa i najugroženije zdravlje. Slijede siromašni koje obilježava tek nešto viša kvaliteta življenja te radno prikraćeni. Prema očekivanju, i ta skupina jasno zaostaje za uključenima. Zanimljivo je da su prema kvaliteti življenja umirovljenici kao skupina vrlo bliski nezaposlenima i gospodarski neaktivnima. U tom smislu, umirovljenici jesu ranjiva društvena skupina, ali ne pripadaju, barem ne kao cjelina, najugroženijem društvenom sloju. Takav zaključak potvrđuju i nedavno objavljeni preliminarni rezultati istraživanja siromaštva

¹⁵ Zbog znatno starije dobi, to jest činjenice da njihovo slabije zdravstveno stanje nije nužno posljedica slabijeg socijalnog statusa, umirovljenici su izostavljeni iz usporedbe zdravstvenog statusa.

¹⁶ Veće vrijednosti označavaju veću kvalitetu življenja. Razina subjektivnog životnog zadovoljstva bila je određena pitanjem: "Uzevši sve u obzir, što biste rekli koliko ste sretni?". Percepcija osobnog društvenog statusa mjerena je sljedećim pitanjem: "U našem društvu postoje skupine koje prema svojim karakteristikama pripadaju u gornji sloj društva i one koje prema svojim karakteristikama pripadaju više prema dnu. Na kartici se nalazi skala koja ide od vrha prema dnu. Gdje biste stavili sebe na toj skali?". Skala je bila raspona 1 – 10, pri čemu je 1 označavao društveno dno, a 10 društveni vrh. Ocjena zdravstvenog stanja temeljila se na sljedećem pitanju: "Kakvo je, općenito, Vaše zdravlje...".

iz 2004. godine, koje su proveli Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Hrvatski Caritas. Prema njihovu istraživanju, riziku socijalne isključenosti izložene su samo one starije osobe koje ne primaju mirovinu i umirovljenici-samci, koji su bez obiteljske potpore (***, 2005.).¹⁷ Ukratko, iako predočena usporedba ne pruža definitivne dokaze o valjanosti predloženog modela SI¹⁸, kao skupinu, socijalno isključene osobe obilježava najniža razina kvalitete življenja. Toj su skupini najbliži, to jest u sličnoj mjeri pogođeni, siromašni, tako da ćemo pri daljnjim analizama imati na oku obje skupine.

4. Tko su i gdje žive socijalno isključeni?

Koja su temeljna sociodemografska obilježja socijalno isključenih? Koji čimbenici povećavaju vjerojatnost pripadanja toj društvenoj skupini? Kako bismo odgovorili na ta pitanja usporedili smo uključene, siromašne i isključene prema sljedećim obilježjima: dobi, spolu, veličini mjesta prebivanja, tipu kućanstva (samačka i nesamačka) i obrazovanju. Kao što prikazuje tablica 1., među socijalno isključenima natprosječno su zastupljene žene i osobe koje žive u seoskim sredinama¹⁹. Prosječna dob socijalno isključene osobe za pet je godina viša od dobi osobe koja je uključena.

Tablica 1. Sociodemografska obilježja uključenih, siromašnih i socijalno isključenih

	<i>Uključeni</i>	<i>Siromašni</i>	<i>Isključeni</i>
Prosječna dob	39,6	43,2	44,1
	(%)		
Spol			
Žene	38,0	57,3	68,1
Muškarci	62,0	42,7	31,9
Tip kućanstva			
Samci	11,4	7,4	6,4
Višečlana kućanstva	88,6	92,6	93,6
Veličina naselja			
Do 2000 stanovnika	39,4	62,0	70,2
Više od 2000 stanovnika	60,6	38,0	29,8

Smatrajući obrazovni proces temeljnim mehanizmom socijalnog uključivanja/isključivanja²⁰, analizu obrazovne strukture uključenih, siromašnih i socijalno isključenih prikazujemo odvojeno od ostalih sociodemografskih obilježja. Rezultati analize

¹⁷ Slično sugeriraju i naši podaci, prema kojima je stopa siromaštva među neumreženim umirovljenicima gotovo dvostruko veća (23%) nego među umirovljenicima koji su članovi neke civilne udruge (12%).

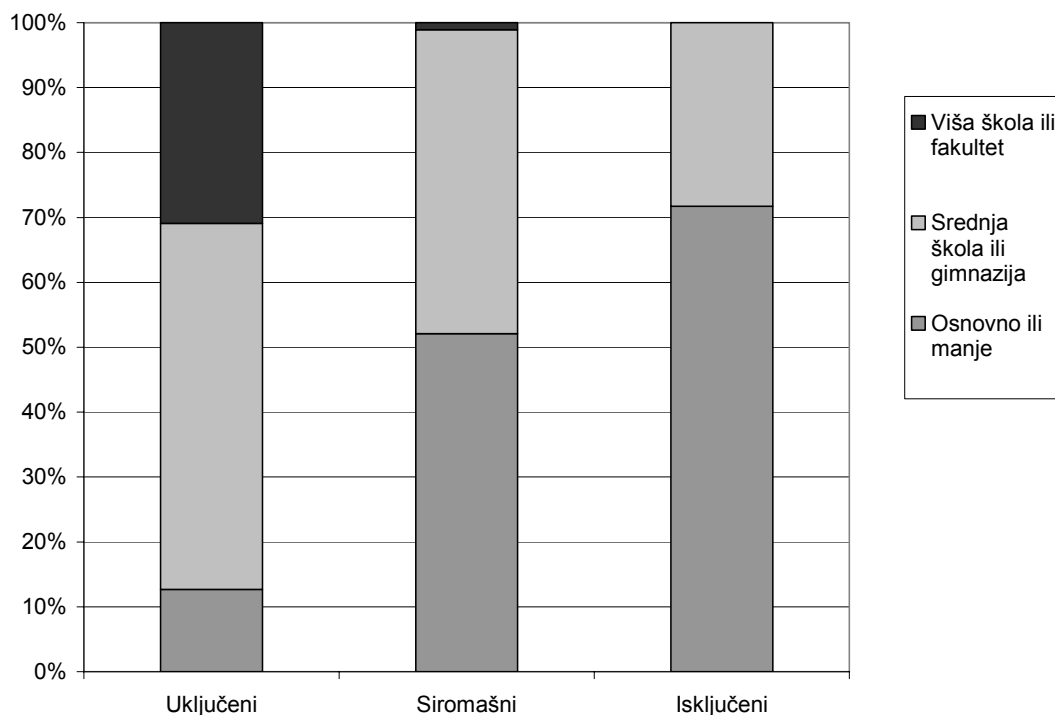
¹⁸ Linearnim regresijskim modelom analizirali smo i doprinos pojedinih dimenzija uskraćenosti na razinu blagostanja. Siromaštvo je u svim slučajevima a radna uskraćenost u većini bila statistički značajan prediktor, dok stanje neumreženosti ili interakcija između dimenzija u pravilu nisu utjecale na razinu blagostanja. Dakle i prema regresijskom modelu osobe koje smo odredili kao isključene imaju najnižu razinu blagostanja, ali nismo ustanovili utjecaj svih dimenzija (odnosno neumreženosti) na razinu blagostanja, kao ni posebnu tegobnost položaja koja bi proizlazila iz kombinacije sva tri aspekta.

¹⁹ Samačka isključenost i siromaštvo ponajprije su karakteristične za treću dob. Tako je prema Anketi o potrošnji kućanstva iz 2003. samac stariji od 65 godina izložen dvostruko većem riziku od siromaštva – čak 44,9% – nego samac mlađi od 65 godina (DZS, 2004.). U pravilu, zaposleni samci mlađe dobi posjeduju visoku razinu prihoda i relativno nisku razinu rashoda..

²⁰ Koji djeluje putem prihvaćanja zajedničkih vrijednosti, što je pretpostavka sociokulturne dimenzije uključenosti, i razvijanja humanog kapitala kao pretpostavke radne i gospodarske uključenosti.

nedvosmisleno potvrđuju važnost obrazovanja (grafikon 2). Gotovo 80 posto isključenih ima samo osnovnu (ili nezavršenu osnovnu) školu, dok je kod siromašnih taj postotak nešto niži (oko 60%). Za razliku od tih dviju skupina, među uključenima je postotak slabo obrazovanih izrazito malen (manji od 15%). Kada je pak riječ o više i visoko obrazovanim ispitanicima, među uključenima ih je tridesetak posto, a među isključenima i siromašnima gotovo nitko.

Grafikon 2. **Obrazovna struktura uključenih, siromašnih i socijalno isključenih**

Obrazovanje očito snažno utječe na rizik socijalne isključenosti. No, koliko je taj utjecaj snažan u odnosu na utjecaj spola, dobi, veličine kućanstva i mjesta stanovanja? Kako bismo odgovorili na to pitanje, primijenili smo statističku analizu koja ispituje pojedinačni doprinos svakog obilježja, uzimajući pritom u obzir njihove međusobne utjecaje.²¹ Od pet obilježja, samo su se život u manjim, seoskim i poluseoskim naseljima²² ($p < 0.05$) i obrazovanje ($p < 0.001$) pokazali statistički značajnim čimbenicima rizika pada u socijalnu isključenost. Preciznije, vjerojatnost socijalne isključenosti 2.2 je puta veća među ispitanicima koji prebivaju u seoskoj zajednici. Kada je pak riječ o obrazovanosti, rizik SI smanjuje se za 85 % ako je ispitanik završio srednju školu, a gotovo nestaje ima li višu ili visoku naobrazbu²³.

Sažeto rečeno, svojevrstan fotorobot isključenih u Hrvatskoj upućuje na osobe niskog obrazovanja, među kojima su dodatno izložene one koje žive u manjim, seoskim, zajednicama. Udio žena među isključenima veći je nego njihov udio u stanovništvu. To proizlazi iz toga što velik broj žena, uglavnom onih rođenih prije 1970. (DZS, 2003.) ima tek osnovnoškolsko obrazovanje za kojim ne postoji potražnja na tržištu rada pa su tako svedene

²¹ Riječ je o logističkoj regresiji u kojoj su obilježja neovisne, a socijalna isključenost ovisna varijabla.

²² Veličine do 2000 stanovnika.

²³ Isti se čimbenici rizika, sa tek nešto nižim koeficijentima pojavljuju i ako razmatramo siromašne, što znači da su društveno isključeni i siromašni po obrazovnoj strukturi dvije vrlo slične grupe.

na ranjivu ulogu kućanice. Sve to upućuje na važnost univerzalnog i svima jednako dostupnog obrazovanja kao temeljnog instrumenta za suzbijanje SI²⁴.

Naposlijetku, zanimala nas je i regionalna distribucija isključenih. Imajući u vidu naglašene razlike u stupnju razvijenosti hrvatskih regija (Bajo i Pitarević, 2004.), pretpostavili smo postojanje izraženih regionalnih odstupanja od hrvatskog prosjeka prema udjelu isključenih. Iako su regionalni poduzorci vrlo mali (od 132 u Zagrebu i okolici, do 32 u Hrvatskom primorju, Istri i Gorskom kotaru), te njihove rezultate valja tumačiti kao grube aproksimacije, nalazi predočeni u tablici 3. potvrđuju očekivanje. SI je najzastupljenija i očito viša od nacionalnog prosjeka u Slavoniji. Razlozi za to ne mogu se isključivo tražiti u razmjerno velikom udjelu ruralne (slabije obrazovane) populacije, već i specifičnim uvjetima života u gospodarski još uvijek marginalno reintegriranim istočnim dijelovima²⁵. Isključenost u sjevernoj Hrvatskoj, Lici i Banovini te Dalmaciji bliska je nacionalnom prosjeku, dok najpovoljniju situaciju, odnosno najviši stupanj uključenosti, nalazimo u zagrebačkoj regiji, Primorju i Istri u kojima je udio isključenih zanemariv.

Tablica 3. **Regionalna rasprostranjenost socijalne isključenosti (SI).** Raspon procjene za 95% vjerojatnosti, uzimajući u obzir pogrešku uzorka.

Regija	Udio isključenih %
Slavonija	14.1-30.7
Sjeverna Hrvatska	5.9-20.3
Lika i Banovina	3.7-20.5
Dalmacija	0.9-10.7
Zagreb i okolica	0-3.8
Hrvatsko primorje, Istra i Gorski kotar	0
Hrvatska	(7.1-12.3)

5. Zaključak

Socijalna isključenost (SI) razmjerno je novi koncept u društvenim znanostima koja se, za razliku od standardnog tumačenja siromaštva, usredotočuje na nepovoljan *odnos* (a ne *stanje*) pojedinca spram društvene okoline. Drugim riječima, SI govori o nesudjelovanju u društvenim aktivnostima, nedostatku društvenih veza i moći, te dezintegriranosti koja marginalizira i prikraćuje (Barnes, 2002.). S obzirom na različite oblike prikraćenosti, koje smo spominjali u prethodnim odjeljcima, riječ je o nužno višedimenzionalnom konceptu koji pretpostavlja međusobnu povezanost prostora prikraćenosti – tzv. *spiralni efekt*. Naglasak na odnosu (pojedinaac – društvena okolina) i višedimenzionalnosti ima za posljedicu dinamički

²⁴ Među mlađim generacijama oba su spola jednako zastupljena u (sve manjem) broju osoba koje imaju tek osnovno obrazovanje. Dakle, spolna nejednakost više se ne stvara obrazovnim sustavom, ali će se njezine posljedice osjećati u društvenoj strukturi još tridesetak godina dok osobe rođene prije 1970. ne izađu iz radno sposobne dobi.

²⁵ Dodavanjem regije kao dodatnog prediktora u gore izloženi model logističke regresije, Slavonija se pokazala kao jedina regija boravak u kojoj doprinosi riziku siromaštva – i to nakon što su se uzela u obzir osobne sociodemografske karakteristike ispitanika. Ovo ukazuje da nije u pitanju samo nepovoljna struktura populacije, već da postoji i regionalno specifični uzrok povećane socijalne isključenosti.

pristup, to jest analizu čimbenika koji potiču isključivanje, odnosno omogućuju ili olakšavaju uključivanje.

Slijedeći predloženi koncept, ovdje smo predočili rezultate empirijske *pilot-analize* SI u Hrvatskoj. Cilj nam je bio utvrditi postojeće stanje, to jest raširenost i regionalnu distribuciju SI te sociodemografska obilježja isključenih. Dakako, veličina korištenog uzorka i činjenica kako je riječ o istraživanju stanja u danom trenutku, a ne u iole dužem razdoblju, ograničavaju valjanost procjena i onemogućuju dinamičku analizu. Imajući na umu ta i druga, prije spomenuta, metodološka ograničenja, naši nalazi upućuju da se velik broj hrvatskih građana može smatrati socijalno isključenima ili izloženima velikom riziku isključenosti. Svaka deseta osoba u našem uzorku je siromašna, neumrežena i bez posla, to jest pripada skupini koju smo odredili kao socijalno isključenu. Kada tomu pribrojimo i pet posto onih koji su prikraćeni u dva prostora – dakle, osobe koje su siromašne i ne rade – zaključujemo kako je 15% naše populacije (svaki sedmi ispitanik) isključeno ili izloženo riziku isključenosti. U skupini socijalno isključenih dominiraju pojedinci stariji od 40 godina, niske naobrazbe (riječ je češće o ženama nego muškarcima), koji žive u manjim naseljima.

Podatak o 15% populacije izložene velikom riziku SI nužno upućuje na odgovarajuće društvene mjere. Razmišljamo li o problemu sustavno, riječ je o mjerama koje dovode do smanjivanja broja isključenih *djelujući na mehanizme* stvaranja SI. Realistički gledajući, osmišljavanje i provođenje društvenih mjera s ciljem smanjivanja problema SI (tzv. *politika uključivanja*)²⁶ možda neće moći pomoći većini današnjih isključenih. No to, držimo, ne može biti jedini kriterij procjene njihove djelotvornosti. Politiku uključivanja trebat će prosuđivati i prema dinamičkom kriteriju, to jest njezinu učinku na *reprodukciju* SI. Jednostavnije rečeno, uspješna politika uključivanja ima dva uporišta: oslabljivanje mehanizama prikraćivanja (gospodarskog, radnog i sociokulturnog) i smanjivanju rizika da će djeca socijalno isključenih i sama završiti kao isključena. U prvom slučaju govorimo o društvenim mjerama koje potiču zapošljavanje, rast životnog standarda i socijalnu suradnju²⁷, a u drugom o aktivnostima usmjerenim na socijalno isključene obitelji. O potonjim se mjerama, prema našim spoznajama, u nas do sada nije vodila sustavna stručna rasprava, niti su ikakve usmjerene aktivnosti bile predmetom političkih obećanja. Javnost, pogotovo ona stručna i znanstvena još nije prepoznala problem socijalne isključenosti.

²⁶ Koje se ne mogu poistovjetiti s uobičajenim mjerama usmjerenim smanjivanju društvenih nejednakosti. Primjerice, progresivni porez, kao najčešće sredstvo smanjivanja nejednakosti, nema neposrednog učinka na raširenost SI.

²⁷ Koju dobro opisuje paradigma društvenog kapitala (Štulhofer, 2003.)

Literatura

Bajo, A. i M. Pitarević (2004.) Fiskalna decentralizacija u Hrvatskoj, problemi fiskalnog izravnjanja. *Financijska teorija i praksa*. 28(4): 445-469.

Barbieri, P., Paugam, S., Russel H. (2000.) Social capital and exits from Unemployment. In Gallie D., Paugam, S. (ed.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*: 200-217. Oxford: Oxford University Press.

Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G., Tsakoglou, P. (2002.) *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.

Bićanić, I., Franičević V. (2005.) Izazovi stvarnoga i subjektivnog siromaštva i porasta nejednakosti u ekonomijama jugoistočne Europe u tranziciji. *Financijska teorija i praksa* 29(1): 13-36.

Državni zavod za statistiku (2004.) Pokazatelji siromaštva u 2001. i 2002. Priopćenje. <http://www.dzs.hr/hrv/2004/13-2-2h2004.htm>

Državni zavod za statistiku (2003.) Stanovništvo staro 15 i više godina prema starosti, spolu i razini završene škole, po gradovima/općinama. Popis stanovništva 2001. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Esping-Andersen, G. (2003.) *Toward the Good Society, Once Again?* Paper presented at the 4th International Research Conference on Social Security, Antwerp, May 5-7.

Gallie, D. (1999.) Unemployment and Social Exclusion in the European Union. *European Societies* 1(2): 139-168.

Gallie, D. (2002.) The quality of working life in welfare strategy. In G. Esping-Andersen (ed.): *Why do we need a new welfare state?* 96-129. Oxford: Oxford University Press.

Gallie, D., Paugam, S., S. Jacobs (2003.) Unemployment, Poverty, and Social Isolation. Is There a Vicious Circle of Social Exclusion? *European Societies* 5(1): 1-31.

Gallie, D. (2004.) Unemployment, marginalization risks and welfare policy. In Gallie, D. (ed.) (2004.) *Resisting Marginalization: Unemployment Experience and Social Policy in the European Union*: 1-33. Oxford: Oxford University Press.

Heady, C., Room G. (2002.) Patterns of Social Exclusion: Implications for Policy and Research. In Barnes M. et al.: *Poverty and Social Exclusion in Europe*: 146-154. Cheltenham: Edward Elgar.

Kronauer, M. (1998.) "Social Exclusion" and "Underclass" – New Concepts for the Analysis of Poverty, in H. Andress (ed.) *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*: 51-73. Aldershot: Ashgate.

Silver, H. (1995.) Reconceptualising Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion. In Rodgers G., Gore C., Figueiredo, J. B. (eds): *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*: 57-73. Geneva: International Institute for Labour Studies.

- Šporer, Ž. (2004.) Koncept društvene isključenosti, *Društvena istraživanja* 13(1-2): 171-193.
- Štulhofer, A. (2003.) Društveni kapital i njegova važnost, u D. Ajduković (ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice: 79 - 98*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Šućur, Z. (2001.) *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Šućur, Z. (2004.) Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju* 35(1-2): 45-60.
- Šverko, B., Galešić, M., Maslić-Seršić, D. (2004.) Aktivnosti i financijsko stanje nezaposlenih u Hrvatskoj. Ima li osnove za tezu o socijalnoj isključenosti dugotrajno nezaposlenih osoba? *Revija za socijalnu politiku* 11(3-4): 283-298.
- Tsakoglou, P., Papadopoulos, F. (2002.) Aggregate Level and Determining Factors of Social Exclusion in Twelve European Countries. *Journal of European Social Policy* 12(3): 211-225.
- White, M. (1991.) *Against Unemployment*. London: Policy Studies Institute.
- World Bank (2000.) *Croatia Economic Vulnerability and Welfare Study*. Washington, DC: World Bank.
- *** (2005.) Konferencija za tisak projekta "Praćenje siromaštva u Hrvatskoj". Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Hrvatski Caritas, utorak 11. siječnja.